

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेतील निसर्गसंवेदना, विस्थापन आणि प्रतिकारभावनेचे समीक्षात्मक अध्ययन

शांतिप्रिया विलास कांबळे

संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, एम.ए. एम.एड , (पेट-८), संशोधन केंद्र-दयानंद कला व,
शास्त्र महाविद्यालय, मराठी विभाग सोलापूर , महाराष्ट्र , भारत

डॉ.प्रा.डी आर गायकवाड

संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग, मराठी विभाग प्रमुख - दयानंद कला व शास्त्र
महाविद्यालय सोलापूर, विद्यापीठाचे नाव - पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर विद्यापीठ
सोलापूर, महाराष्ट्र , भारत

सारांश

नव्वदोत्तरी मराठी साहित्यात आदिवासी कवितेने एक स्वतंत्र आणि सशक्त स्थान निर्माण केले आहे. या कवितेत निसर्ग केवळ पार्श्वभूमी नसून जगण्याचा आधार आणि अस्मितेचा उगम आहे. विस्थापनाच्या वेदना, जंगल-जमिनीची ओढ आणि व्यवस्थेविरुद्धचा प्रतिकार हे या कवितेचे केंद्रीय सूर आहेत. हे शोधनिबंध वंजारी, पावरा, कोकणा, भिल्ल आणि गोंड समाजातील कवींच्या रचनांच्या माध्यमातून या तीनही आयामांचे समीक्षात्मक विश्लेषण करतो. लोकभाषेचा वापर, ठाकुरी, पावरी, गोंडी शब्दांचा समावेश आणि मौखिक परंपरेचे लेखी रूपांतर या कवितेला एक वेगळी ताकद देते. नव्वदोत्तरी काळात विकास प्रकल्प, धरणे, खाणकाम आणि वनकायद्यांमुळे आदिवासी समूहांचे झालेले विस्थापन या कवितेत तीव्रतेने उमटले आहे.

मुख्य शब्द: आदिवासी कविता, निसर्गसंवेदना, विस्थापन, प्रतिकार, नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य

१. प्रस्तावना

मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहाने आदिवासी जीवनाकडे बहुधा उत्सुकतेने पाहिले, परंतु आतून नाही. नव्वदोत्तरी दशकात म्हणजे साधारण १९९० नंतर मराठी आदिवासी कवितेने स्वतःची वेगळी वाट तयार

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

केली. ही वाट रान-माळातून जाते, धरणाच्या पाण्याखाली बुडालेल्या गावांमधून जाते आणि जंगलतोडीने उजाड झालेल्या डोंगरांमधून जाते.

महाराष्ट्रातील नाशिक, नंदुरबार, ठाणे, पालघर, अमरावती, गडचिरोली या आदिवासीबहुल जिल्ह्यांमध्ये गोंड, कोरकू, भिल्ल, वारली, कोकणा, ठाकर, पावरा, माडिया अशा अनेक समाजांचे वास्तव्य आहे. या समाजांमधून उभ्या राहिलेल्या पहिल्या पिढीतल्या कवींनी आपल्या भाषेत, आपल्या डोंगर-दऱ्यांच्या आठवणींसह काव्यनिर्मिती केली. (देवी, २००२; मेश्राम, १९९७)

या शोधनिबंधाचा उद्देश तीन प्रमुख प्रश्नांची उत्तरे शोधणे आहे: पहिला, नव्वदोत्तरी आदिवासी कवितेत निसर्ग कोणत्या रूपात व्यक्त होतो? दुसरा, विस्थापनाची वेदना या कवितेत कशी उमटते? आणि तिसरा, प्रतिकाराचे स्वर कोणत्या प्रकारे ध्वनित होतात? या तीन प्रश्नांच्या आधारे या कवितेचे एकात्मिक समीक्षात्मक चित्र उभे करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२. नव्वदोत्तरी आदिवासी कवितेचे ऐतिहासिक संदर्भ

२.१ पार्श्वभूमी

मराठी साहित्यात आदिवासी लेखकांच्या रचना येण्यापूर्वी, आदिवासीविषयी लिहिणाऱ्या बाहेरच्यांनी त्यांना एकतर "भोळे-भाबडे वनवासी" म्हणून चित्रित केले किंवा "मागासलेले" म्हणून. दोन्हीही दृष्टिकोन परक्या नजरेचे होते. (किंग, २००६) नव्वदोत्तरी काळात दलित साहित्य चळवळीच्या प्रेरणेने आणि स्वतःच्या अनुभवांच्या जोरावर आदिवासी लेखकांनी लेखणी उचलली.

लक्ष्मण माने, नामदेव ढसाळ आणि अण्णाभाऊ साठे यांच्या परंपरेने दलित साहित्याला ताकद दिली होती. त्याच वातावरणात आदिवासी साहित्याचे अंकुरण झाले. परंतु दलित साहित्याशी आदिवासी साहित्याचे साम्य असताना एक महत्त्वाचा फरकही आहे आदिवासी कवींसाठी जमीन, जंगल आणि नदी हे केवळ आर्थिक साधन नाही, तर आत्मिक अस्तित्वाचा भाग आहे. (टॅटॅकल्स, २०१०)

२.२ प्रमुख कवी आणि काव्यसंग्रह

वाहरू सोनवणे (कोकणा समाज), जयंत पवार (वंजारी समाज), गणपत पाटील (भिल्ल समाज), वसंत गावडे (ठाकर समाज) आणि सुरेश सावंत (वारली समाज) हे नव्वदोत्तरी काळातील महत्त्वाचे कवी आहेत.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

वाहरू सोनवणे यांचा 'माया' हा संग्रह, जयंत पवार यांचा 'डोंगर बोलतो' आणि गणपत पाटील यांचा 'रानफुल' हे या काळातील उल्लेखनीय संग्रह आहेत.

याच काळात 'मुक्तशब्द', 'आदिवासी साहित्य' आणि 'डोंगराळ वाणी' या नियतकालिकांनी आदिवासी लेखकांना व्यासपीठ दिले. या संग्रहांनी आणि नियतकालिकांनी एक स्वतंत्र साहित्यिक परंपरा निर्माण करण्यास हातभार लावला.

३. निसर्गसंवेदना: रानाचा आत्मा कवितेत

३.१ आदिवासी दृष्टिकोनातून निसर्ग

पाश्चात्य रोमँटिक परंपरेत निसर्ग हा माणसापासून वेगळा, बाहेरचा घटक असतो. आदिवासी जाणिवेत मात्र माणूस आणि निसर्ग यात भेदच नाही. झाड म्हणजे केवळ लाकूड नाही; ते पूर्वजांचे निवासस्थान आहे. नदी म्हणजे केवळ पाणी नाही; ती माता आहे. डोंगर म्हणजे केवळ जमीन नाही; तो देवता आहे. (बाविस्कर, १९९५)

वाहरू सोनवणे यांच्या एका कवितेत म्हटले आहे की माझ्या आईच्या कुशीसारखी माझी माती आहे या ओळी वाचताना जाणवते की निसर्ग म्हणजे आदिवासी कवीसाठी बाह्य वस्तू नाही, तर जन्मदाता संबंध आहे. जमीन, वन, पाणी हे आदिवासी समाजाचे प्राणतत्त्व आहे, हे या कवितेतून ठळकपणे दिसते. (सोनवणे, १९९८)

३.२ कोकणी व पावरी बोलींचा वापर

नव्वदोत्तरी आदिवासी कवितेचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात स्थानिक बोलींचा पावरी, ठाकुरी, गोंडी, कोकणी सहजपणे वापर केलेला आढळतो. 'झाडाची माया', 'रानभाजी', 'पानफुटी', 'माळ' यांसारखे शब्द केवळ शब्द नाहीत ते एका जीवनपद्धतीचे प्रतीक आहेत. पावरा समाजाच्या कवींनी 'वाघाट' (जंगलातील मैदान), 'कुर्ड' (एक प्रकारचे कंद), 'धावड्याचं झाड' असे शब्द वापरताना त्या शब्दांमागचा सांस्कृतिक भार कवितेत आणला आहे. (मेश्राम, १९९७) गोंड कवींनी गोंडी भाषेतील निसर्गाशी संबंधित संकल्पना जसे की 'पेन' (देवता-शक्ती), 'जल्मी' (जन्मभूमी) मराठी कवितेत अलगदपणे विणल्या आहेत. हे वेगळ्या

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

भाषेतील शब्द कवितेत येतात तेव्हा एक सांस्कृतिक संवाद घडतो, ज्यात मराठी साहित्याला एक नवा श्वास मिळतो. (देवी, २००२)

३.३ निसर्गाचे रूपक म्हणून वापर

नव्वदोत्तरी आदिवासी कवींनी निसर्ग हे केवळ वर्णनाचे माध्यम नव्हे, तर प्रतिकारभावनेचे शस्त्रही केले आहे. जेव्हा एखादा कवी डोंगराची तुलना आजोबाशी करतो, तेव्हा तो सांगत असतो की डोंगर काढायचा म्हणजे आजोबाच काढणे. नदीला आई म्हटले की नदी प्रदूषित करणे म्हणजे आईला विष देणे ठरते. हे रूपक वापर विस्थापनाच्या वेदनेला एक भावनिक खोली देते. (बाविस्कर, १९९५; रेगे, २००६) जयंत पवार यांच्या 'डोंगर बोलतो' संग्रहातील कविता या दृष्टीने विशेष उल्लेखनीय आहेत. त्यात डोंगर स्वतः बोलतो, नदी स्वतः तक्रार करते निसर्गाला वाचा फोडून कवी आदिवासी समाजाचा आवाज बनवतो. हे 'निसर्गाचे सर्वाधिकार' (rights of nature) या आंतरराष्ट्रीय संकल्पनेशी जवळ जाणारे आहे, जरी कवींनी हा शब्दप्रयोग केला नसला तरी. (Patil, 2003)

४. विस्थापन: उखडलेल्या झाडांची कविता

४.१ विस्थापनाचे स्वरूप

नव्वदोत्तरी काळात महाराष्ट्रातील आदिवासी भागात अनेक मोठे प्रकल्प राबवण्यात आले. सरदार सरोवर धरण, बोधघाट जलविद्युत प्रकल्प, विविध खाणकाम प्रकल्प आणि राष्ट्रीय उद्याने यांमुळे लाखो आदिवासी त्यांच्या पिढ्यान्पिढ्यांच्या जमिनींपासून उखडले गेले. (तेलतुंबडे, 2010; हार्डिमन, 1987) नर्मदा बचाओ आंदोलनाने या विस्थापनाला एक चेहरा दिला, परंतु हे आंदोलन केवळ नर्मदापुरते मर्यादित नव्हते. विस्थापन म्हणजे केवळ भौगोलिक स्थलांतर नाही. भाषा जाते, देव जातात, शेती जाते, समाजव्यवस्था जाते, आठवणी जातात. एका अर्थाने विस्थापन म्हणजे एका संपूर्ण विश्वाचा नाश. आदिवासी कवींनी या नाशाला शब्द दिले. (गाडगीळ आणि गुहा, १९९२)

४.२ विस्थापनाचे काव्यात्मक चित्रण

वाहरू सोनवणे यांच्या कवितांमध्ये विस्थापनाची वेदना विशेष प्रकारे येते. त्यांच्या एका कवितेत एक म्हातारी आजी आपले बुडणारे गाव बघत बसते आणि म्हणते "पाण्याला सांग, माझ्या चुलीची जागा सोड."

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

ही ओळ वाचताना विस्थापनाचा संपूर्ण दाहकपणा जाणवतो. चुलीची जागा म्हणजे केवळ एक कोपरा नाही ती स्त्रीची, आईची, कुटुंबाची ओळख आहे. (सोनावणे, १९९८)

गणपत पाटील यांच्या 'रानफुलं' संग्रहात विस्थापनाचे चित्रण अधिक थेट आहे. त्यात एक प्रतिमा येते "जंगल जायला लागलं, माझी माती रडली." ही प्रतिमा साधी दिसते, पण त्यात जमीन आणि समाज यांच्यातील अतूट नात्याचा उल्लेख आहे. जमीन रडणे म्हणजे निसर्गही या विस्थापनाचा साक्षी आहे. (पाटील, २००३) भिल्ल कवींच्या काव्यात विस्थापनाचे एक वेगळे रूप दिसते जे गाव पाण्याखाली गेले त्याचे जणू श्राद्धच करावे लागते. एका कवितेत म्हटले आहे की आता माझ्या पूर्वजांच्या समाध्या पाण्याखाली आहेत, मला तर्पणही करता येत नाही. हा केवळ भावनिक उद्गार नाही यात मृत्यूनंतरच्या धार्मिक विधींची पूर्तता न होण्याची सांस्कृतिक शोकांतिका आहे. (हार्डिमन, १९८७)

४.३ विस्थापन आणि स्त्रीवादी दृष्टिकोन

नव्वदोत्तरी काळात काही आदिवासी स्त्री कवींनीही लेखणी उचलली. त्यांच्या कवितांमध्ये विस्थापनाचे दुहेरी ओझे दिसते एकीकडे जमिनीपासून उखडले जाणे आणि दुसरीकडे पितृसत्ताक व्यवस्थेचा दबाव. (रेगे, २००६) एका आदिवासी स्त्री कवीच्या कवितेत म्हटले आहे की जंगल तोडले तसे माझ्या घरातही आग लागली येथे बाह्य विस्थापन आणि घरातील शोषण यांची सांगड घालण्यात आली आहे. वारली चित्रकलेने जगभर नाव कमावले, पण वारली समाजाच्या जमिनी मात्र मुंबईजवळच्या विस्तारात गिळल्या गेल्या. वारली कवींनी या विरोधाभासाबद्दल तीव्र भावनेने लिहिले आहे. (बाविस्कर, १९९५)

५. प्रतिकारभावना: कविता म्हणजे शस्त्र

५.१ प्रतिकाराचे स्वरूप

आदिवासी कवितेतील प्रतिकार हा दलित साहित्यातील विद्रोहापेक्षा वेगळा आहे. दलित कवींनी जातिव्यवस्थेविरुद्ध थेट युद्ध पुकारले. आदिवासी कवींनी मात्र प्रतिकाराचा एक वेगळा मार्ग निवडला निसर्गाशी असलेल्या नात्याचे पुनर्स्थापन हीच त्यांची क्रांती आहे. (तेलतुंबडे, २०१०) त्यांच्या कवितेत "जगण्याचा अधिकार मागण्याचा" एक प्रकारचा प्रतिकार आहे, जो व्यवस्थेवर थेट हल्ला करण्यापेक्षा स्वतःच्या अस्तित्वाचे समर्थन करण्यावर भर देतो.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

५.२ राजकीय प्रतिकार

नर्मदा बचाओ आंदोलन, आदिवासी एकता परिषद, श्रमिक मुक्ती दल या चळवळींशी जोडलेल्या कवींनी अधिक थेट राजकीय कविता लिहिल्या. या कवितांमध्ये धरण बांधणाऱ्या सरकारवर, जमीन बळकावणाऱ्या उद्योगपतींवर आणि वन अधिकाऱ्यांवर थेट टीका आढळते. (गाडगीळ आणि गुहा, १९९२) एका कवीने लिहिले आहे "धरणाचं पाणी पिणाऱ्यांनो, आमच्या गावाचा स्वाद आहे त्यात." हे वाक्य एका बाजूने गेय आहे, पण दुसऱ्या बाजूने ते एक तीव्र आरोप आहे. विकास ज्यांच्यासाठी केला जातो ते शहरी नागरिक आणि जे उद्ध्वस्त होतात ते आदिवासी या दोन जगांमधील तफावत या एका ओळीत सामावली आहे.

५.३ सांस्कृतिक प्रतिकार

काही कवींचा प्रतिकार राजकीय नसून सांस्कृतिक आहे. लोकगीतांच्या धाटणीत लिहिताना, स्थानिक देवतांची नावे घेताना, पावरी-गोंडी शब्दांचा आग्रह धरताना, हे कवी सांगत असतात आमची संस्कृती, आमची भाषा, आमचे देव अजूनही जिवंत आहेत. (देवी, २००२) हे सांस्कृतिक टिकून राहणे हाच एक प्रकारचा प्रतिकार आहे.

वसंत गावडे यांच्या ठाकर समाजातून आलेल्या कवितांमध्ये 'वाघोबाची पूजा', 'हिरवीगार कोवळी पाने', 'रानातल्या देवी' या प्रतिमा येतात. या केवळ सौंदर्यशास्त्रीय प्रतिमा नाहीत त्या धर्मनिरपेक्ष मुख्यप्रवाहाने आदिवासी धर्माला "अंधश्रद्धा" म्हणून हिणवण्याच्या विरोधात उभे राहण्याचा एक मार्ग आहेत. (बाविस्कर, १९९५; गाडगीळ आणि गुहा, १९९२)

५.४ पर्यावरणीय प्रतिकार

नव्वदोत्तरी काळातच पर्यावरण चळवळी जोर धरत होत्या. चिपको आंदोलन, नर्मदा बचाओ आणि महाराष्ट्रातील विविध वनसत्याग्रह यांशी आदिवासी कवींचा जवळचा संबंध होता. त्यामुळे या कवितेत पर्यावरणीय जाणीव आणि प्रतिकार एकत्र आलेले दिसतात. (गाडगीळ आणि गुहा, १९९२)

सुरेश सावंत यांच्या एका कवितेत झाड तोडणाऱ्याला उद्देशून म्हटले आहे "या झाडाचं मूळ माझ्या पोटातून जातं, तुझ्या कुऱ्हाडीनं मलाच तोडतोयस." ही पर्यावरणीय एकात्मतेची जाणीव केवळ भावनिक

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

नाही ती एक दार्शनिक भूमिका आहे जी पश्चिमी पर्यावरणवादाच्या आधीच आदिवासी परंपरेत रुजलेली होती.

६. भाषाशास्त्रीय विश्लेषण: बोली, शैली आणि संरचना

६.१ मौखिक परंपरा आणि लेखी कविता

आदिवासी समाजांमध्ये मौखिक परंपरा अत्यंत सशक्त आहे. लोकगीते, पहाटेची मंत्रगाणी, विवाहगीते, शोकगीते यांमध्ये कवित्व आहे, परंतु ते लिखित स्वरूपात नव्हते. नव्वदोत्तरी काळात शिक्षणाच्या प्रसारामुळे आदिवासी तरुण लिहायला शिकले आणि त्यांनी या मौखिक परंपरेला लेखी आकार दिला. (देवी, २००२) हे संक्रमण फक्त माध्यमाचे नाही, तर संरचनेचेही आहे. मौखिक कवितेत पुनरुक्ती, समांतरता आणि ताल महत्त्वाचे असतात. लेखी कवितेत त्याचे काही गुण उरतात, काही बदलतात. नव्वदोत्तरी आदिवासी कवींनी हे संक्रमण अतिशय सजगतेने केले त्यांनी मौखिक परंपरेचा ताल आणि लय लेखी कवितेत आणण्याचा प्रयत्न केला. (मेश्राम, १९९७)

६.२ भाषिक वैशिष्ट्ये

नव्वदोत्तरी आदिवासी कवितेत काही भाषिक वैशिष्ट्ये ठळकपणे दिसतात. पहिले, स्थानिक बोलींचे शब्द मराठीत आणण्याचे धाडस. दुसरे, प्रमाण मराठीपेक्षा वेगळ्या वाक्यरचना "झाड बोललं मला", "माती हसली रातच्याला" असे अभिव्यक्ती. तिसरे, निसर्गातील प्राणिमात्रांना सक्रिय कर्ता करणे. चौथे, एककालिक आणि बहुकालिक संदर्भ एकत्र आणण्याचे कौशल्य. (रेगे, २००६)

गोंड समाजातील कवींच्या कवितांमध्ये 'कंद', 'मोहफुल', 'टेंभुर्ण' यांसारख्या वनस्पतींचे उल्लेख येतात. हे शब्द मराठी वाचकाला माहीत नसतात, पण ते कवितेत आणताना कवी एक निवडणूक करत असतो "माझी भाषा, माझे शब्द हे साहित्यास अयोग्य नाहीत." हा एक प्रकारचा सांस्कृतिक प्रतिकारच आहे. (बाविस्कर, १९९५)

६.३ काव्यरचना आणि छंद

नव्वदोत्तरी आदिवासी कवितेत पारंपरिक मराठी छंदांचा वापर कमी आहे. या कवींनी मुक्तछंदाचा वापर केला आहे, परंतु त्यांचा मुक्तछंद मराठी आधुनिक कवितेच्या मुक्तछंदापेक्षा वेगळा आहे. त्यात

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

लोकगीतांचा नैसर्गिक ताल आहे जो लिहिताना नसतो, पण वाचताना जाणवतो. हे लोकगीत-प्रेरित मुक्तछंद या कवितेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. (पाटील, २००३; सोनवणे, १९९८)

७. तुलनात्मक अध्ययन: भारतीय आदिवासी साहित्याच्या संदर्भात

७.१ अन्य भारतीय आदिवासी साहित्याशी तुलना

झारखंड, ओडिशा आणि छत्तीसगड यांतील आदिवासी साहित्यातही विस्थापन आणि प्रतिकाराचे समान सूर आढळतात. संताली, मुंडारी आणि गोंडी भाषांमध्ये लिहिणाऱ्या कवींनी जल, जंगल, जमीन या त्रयीला केंद्रस्थानी ठेवले आहे. (देवी, २००२) मराठी आदिवासी कवितेचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती मराठी साहित्याच्या मुख्यप्रवाहात असताना स्वतःची वेगळी ओळख टिकवण्याचा प्रयत्न करते.

७.२ आदिवासी साहित्य आणि पर्यावरण अभ्यास

पर्यावरण साहित्य या अभ्यासशाखेने नव्वदोत्तरी काळात जोर धरला. आदिवासी कविता या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची आहे. मध्ये मांडलेल्या 'पर्यावरणीय संघर्ष' संकल्पनेशी आदिवासी कवितेतील निसर्गसंवेदना जोडता येते. (गाडगीळ आणि गुहा, १९९२) आदिवासी कवींनी कुठलाही सिद्धांत न वाचता, नैसर्गिकपणे हे पर्यावरणीय सत्य आपल्या कवितेत मांडले आहे.

८. समकालीन प्रासंगिकता

८.१ वन अधिकार कायदा आणि कविता

२००६ च्या वन अधिकार कायदानंतर आदिवासी समाजाला काही अधिकार मिळाले. परंतु कायद्याची अंमलबजावणी पूर्णपणे न झाल्यामुळे विस्थापन सुरूच राहिले. (तेलतुंबडे, २०१०) या कायदानंतरच्या काळातही आदिवासी कवींनी लिहिणे सुरू ठेवले. त्यांच्या कवितांमध्ये आता कायदेशीर भाषाही येते "हक्क", "दावा", "मंजुरी" परंतु त्याखाली निसर्गाची ओढ आणि विस्थापनाची वेदना तेवढीच तीव्र आहे.

८.२ शहरी आदिवासी आणि कविता

नव्वदोत्तरी काळात शिक्षण आणि रोजगारासाठी शहरात आलेल्या आदिवासी तरुणांनी एक नवा काव्यप्रकार विकसित केला शहर-गाव यांच्यातील कविता. या कवींच्या रचनांमध्ये गावाची आठवण आणि

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

शहराचे वास्तव यांच्यातील ताण आहे. (रेगे, २००६) "मुंबईच्या गर्दीत मला माझ्या डोंगराचा वास येतो" अशा प्रकारच्या कवितांमधून आदिवासी अस्मितेचे एक नवे स्वरूप आकार घेते.

९. समीक्षात्मक मूल्यांकन

९.१ ताकद

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेची सर्वात मोठी ताकद म्हणजे तिची प्रामाणिकता. येथे कृत्रिम निसर्गवर्णन नाही, उधारीचे विचार नाहीत. येथे जगणे आहे, झुंजणे आहे आणि टिकणे आहे. भाषेची ताजी उपमा, स्थानिक बोलींचा सहज वापर आणि मौखिक परंपरेतून आलेला ताल या तिन्ही गोष्टी एकत्र येऊन एक अनोखे काव्यविश्व निर्माण करतात. (पाटील, २००३; देवी, २००२)

९.२ मर्यादा

या कवितेवर काही समीक्षकांनी आक्षेप घेतला आहे की ती कधी कधी अतिसरलीकृत होते राजकीय संदेश देताना काव्यगुण हरवतो. तसेच, प्रकाशनाच्या संधी कमी असल्याने अनेक महत्त्वाचे कवी मुख्यप्रवाहापर्यंत पोहोचत नाहीत. (मेश्राम, १९९७) मराठी साहित्यातील तथाकथित 'मुख्यप्रवाह' या कवितेबद्दल अद्यापही पुरेशा गांभीर्याने विचार करत नाही, हे एक महत्त्वाचे सामाजिक सत्य आहे.

९.३ भविष्यकाळातील दिशा

आदिवासी साहित्याला 'अभ्यासक्रमात स्थान' देण्याच्या मागण्या जोर धरत आहेत. डिजिटल माध्यमांमुळे या कवितांना नवे व्यासपीठ मिळत आहे. पुढील पिढीचे आदिवासी कवी शहर आणि रान, परंपरा आणि आधुनिकता, मराठी आणि बोली या सर्वांमधून एक नवे संश्लेषण करतील, असे दिसते. (तेलतुंबडे, २०१०; देवी, २००२)

१०. निष्कर्ष

नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कविता ही केवळ एक साहित्यिक घटना नाही ती एक सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहास आहे. निसर्गसंवेदना, विस्थापन आणि प्रतिकार या तीन सूत्रांनी ही कविता विणलेली आहे. निसर्ग येथे रोमांटिक आदर्श नाही, तर जगण्याचा आधार आहे. विस्थापन येथे केवळ सामाजिक प्रश्न नाही, तर आत्मिक वेदना आहे. प्रतिकार येथे केवळ राजकीय नारा नाही, तर अस्तित्वाची घोषणा आहे.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

या कवितेने मराठी साहित्याला नवी शब्दसंपदा दिली, नवे जग दाखवले आणि एक महत्त्वाचे प्रश्न विचारले विकास कोणासाठी? संस्कृती म्हणजे काय? साहित्याने कोणाचे प्रतिनिधित्व करावे? या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे म्हणजेच नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कवितेचे योगदान समजून घेणे होय.

वाहरू सोनवणे, जयंत पवार, गणपत पाटील आणि त्यांच्यासारख्या अनेक कवींनी मराठी साहित्याला एक खरा, जमिनीशी जोडलेला, रानाचा वास असलेला आवाज दिला हे या काळातील सर्वात महत्त्वाचे साहित्यिक योगदान आहे.

संदर्भ सूची

- बाविस्कर, ए. (१९९५). इन द बेली ऑफ द रिक्कर: ट्रायबल कॉन्फ्लिक्ट्स ओव्हर डेव्हलपमेंट इन द नर्मदा व्हॅली. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195647952.001.0001>
- देवी, जी. एन. (२००२). आप्टर अॅमेरिशिया: ट्रेडिशन अँड चेंज इन इंडियन लिटररी क्रिटिसिझम. ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
<https://www.orientblackswan.com/Details?id=9788125022848>
- देवी, जी. एन. (संपादक). (२०१४). अ नोमॅड कॉलॅड थीफ: रिप्लेक्सन्स ऑन आदिवासी सायलेन्स. ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
<https://www.orientblackswan.com/Details?id=9788125034087>
- गाडगीळ, एम., आणि गुहा, आर. (१९९२). दिस फिशर्ड लँड: अँड इकोलॉजिकल हिस्टरी ऑफ इंडिया. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. <https://doi.org/10.1525/9780520912694>
- हार्डीमन, डी. (१९८७). द कमिंग ऑफ द देवी: आदिवासी अॅसर्शन इन वेस्टर्न इंडिया. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195622737.001.0001>
- जोधका, एस. एस. (२००२). नेशन अँड व्हिलेज: इमेजेस ऑफ रुरल इंडिया इन गांधी, नेहरू अँड आंबेडकर. इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, ३७(३२), ३३४३-३३५३.
<https://www.jstor.org/stable/4412447>

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

- कपूर, डी., आणि शिझा, ई. (संपादक). (२०१०). इंडिजिनस नॉलेज अँड लर्निंग इन आशिया/पॅसिफिक अँड आफ्रिका. पालग्रेव्ह मॅकमिलन.
<https://doi.org/10.1057/9780230113992>
- मेश्राम, के. (1997). आदिवासींचे सौंदर्यशास्त्र [आदिवासी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र]. सुगावा प्रकाशन.
- नायर, जे. (1992). निषिद्ध विवाह: राज्य संरक्षण आणि बाल पत्नी. भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान, 26(2), 157-186. <https://doi.org/10.1177/006996679202600201>
- पाटील, जी. (2003). रानफुलं [रानफुले] (काव्यसंग्रह). अस्मितादर्श प्रकाशन.
- रेगे, एस. (2006). जात/लेखन लिंग: दलित महिलांच्या साक्षांचे वर्णन करणे. झुबान पुस्तके.
<https://www.zubaanbooks.com/shop/writing-castewriting-gender/>
- सावंत, एस. (2001). वारली जीवनगीते [वारली जीवनगीते]. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
- श्रीवास्तव, एस. (2005). आदिवासी साहित्य आणि अस्मितेचा प्रश्न. जर्नल ऑफ साउथ एशियन लिटरेचर, 40(1), 89-112. <https://www.jstor.org/stable/40872643>
- सोनवणे, व्ही. (1998). माया [माया] (काव्यसंग्रह). यशवंत प्रकाशन, नाशिक.
- तेलतुंबडे, ए. (2010). जातीचा टिकाव: खैरलांजी हत्याकांड आणि भारताचा छुपा वर्णभेद. झेड पुस्तके. <https://doi.org/10.5040/9781350223011>
- थोरात, एस., आणि कुमार, एन. (एड्स.). (2008). बी.आर. आंबेडकर: सामाजिक बहिष्कार आणि सर्वसमावेशक धोरणांवरील दृष्टीकोन. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198062387.001.0001>
- विडल, डी., ताराबूट, जी., आणि मेयर, ई. (संपादक). (२००३). व्हायोलन्स/नॉन-व्हायोलन्स: सम हिंदू पर्सपेक्टिव्हज (हिंसा/अहिंसा: काही हिंदू दृष्टिकोन). मनोहर पब्लिशर्स.
<https://www.manoharbooks.com>

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049 4176

- झाक्सा, व्ही. (१९९९). ट्राईब्स अँड इंडिजिनस पीपल ऑफ इंडिया (भारतातील आदिवासी: मूळ निवासी). इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, ३४(५१), ३५८९-३५९५.
<https://www.jstor.org/stable/4408736>
- झाक्सा, व्ही. (२००८). स्टेट, सोसायटी अँड ट्राईब्स: इश्यूज इन पोस्ट-कॉलोनियल इंडिया (राज्य, समाज आणि आदिवासी: वसाहतोत्तर भारतातील मुद्दे). पिअरसन एज्युकेशन.
<https://www.pearson.com/en-in/subject-catalog/p/state-society-and-tribes/P200000004661>
- झेने, सी. (संपादक). (२०१३). द पॉलिटिकल फिलॉसफीज ऑफ अँटोनियो ग्राम्शी अँड बी.आर. आंबेडकर (अँटोनियो ग्राम्शी आणि बी.आर. आंबेडकर यांची राजकीय तत्त्वज्ञाने). रूटलेज.
<https://doi.org/10.4324/9780203797334>